

Obr. 1 Celkový pohled na pohřebiště velmožů na východ od Niuserreovy pyramidy. Ptašepesova mastaba se nachází v levé části snímku (foto J. Krejčí) / Fig. 1 A general view of the cemetery of nobles located to the east of the pyramid of Nyuserre. The mastaba of Ptašepes is on the left side of the photograph (photo J. Krejčí)

„Ptačí kůstka dutá“ – role Zbyňka Žáby při archeologickém výzkumu Ptašepesovy mastaby

Jaromír Krejčí

Profesor Zbyněk Žába svou badatelskou a organizační činností na konci 50. a během 60. let 20. století položil základy dnešních úspěchů české egyptologie. Kromě rozsáhlých archeologických záchranných prací v Dolní Núbii se v letech 1960–1970 intenzivně věnoval archeologickému výzkumu rozsáhlé mastaby vezíra Ptašepese postavené v centrální, královské části abúsírské nekropole, na severovýchod od pyramidy panovníka Niuserrea (obr. 1). Tento výzkum se stal nejdůležitějším Žábovým počinem na poli egyptské archeologie.

Chrámová hrobka

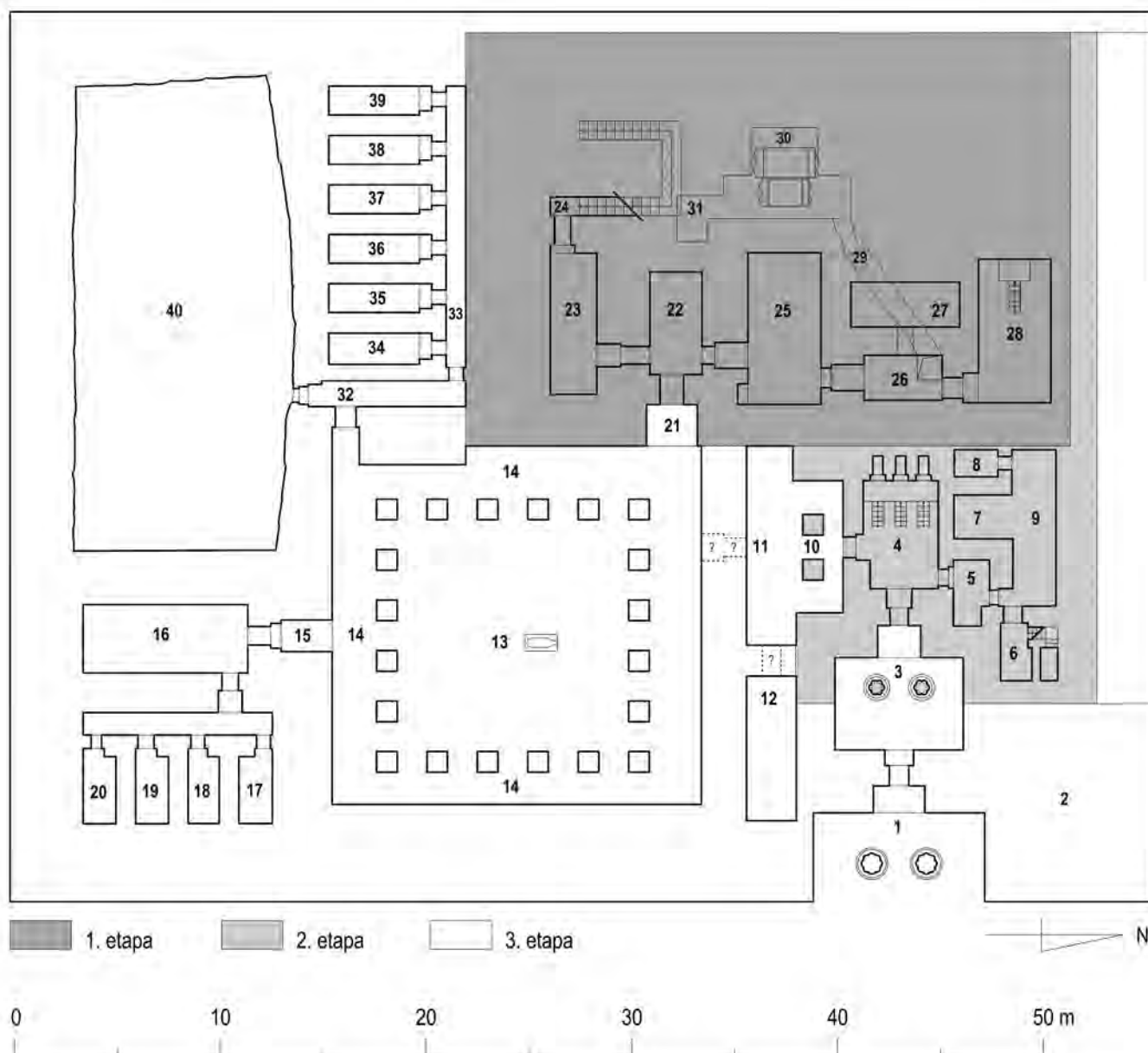
Mastaba patří mezi nejvýznamnější památky v Abúsíru. Je jednou z největších a patrně nejsložitějších nekrálovských hrodek Staré říše a jako taková zaujímá důležité místo ve vývoji staroegyptské architektury doby stavitelů pyramid. Její mimořádná podoba je jistě ovlivněna výjimečným průběhem života jejího majitele (viz Verner v tomto čísle). Ptašepes se z ředitele kadeřníků na královském dvoře stal nejen nejvyšším úředníkem v zemi, vezírem, ale díky svému sňatku s princeznou Chamerernebej také členem rodiny panovníka Niuserrea. Je velmi pravděpodobné, že právě vysoké funkce u královského dvora a přímé propojení s královskou rodinou mu umožnily použít ve své hrobce architektonické prvky, které byly vyhrazeny pro hrobky královské.

Ptašepesovu mastabu můžeme zařadit do skupiny hrodek postavených od poloviny 5. do konce 6. dynastie především na pohřebištích v Sakkáře a v Gíze.¹ V těchto

impozantních mastabách byli pohřbeni vysoce postavení hodnostáři. Kromě složitého stavebního plánu (viz obr. 2) návštěvníka zaujmou i bohatou reliéfní výzdobou. Tento stavební typ – chrámová hrobka² – pak našel svoje pokračování ve stavbě rozsáhlých hrodek doby Nové říše³ a 3. přechodného období. Ptašepesova mastaba je dle všeho nejstarším dokladem tohoto typu hrobky (Krejčí 2009: 188). Chrámové hrobky také jasně ukazují, jak prestižní pro hodnostáře stavba hrodek byla – představovala jeden z hlavních ukazatelů jejich společenského statusu, jak ostatně ukázal již Nagib Kanawati (1974).

Lepsius a de Morgan – počátky výzkumu Ptašepesovy mastaby

Přestože Ptašepesova mastaba je stavbou velmi významnou, její historická hodnota byla plně ozřejmena až díky výzkumům vedeným Zbyňkem Žábou. Stejně jako tomu bylo i v případě dalších památek na abúsírském pyramidovém

Obr. 2 Architektonický plán Ptaššepesovy hrobky, stavební etapy a číslování jednotlivých prostorů (podle Krejčí 2009: Fig. 4.3.1.) / Fig. 2 An architectural plan of the tomb of Ptahshepses with an indication of construction phases and numbering of individual spaces (after Krejčí 2009: Fig. 4.3.1.)

pohřebišti, počátek zájmu badatelů o tuto hrobku (až na výjimku bádání britského důstojníka Perringa, viz Perring – Vyse 1842: 10–12) můžeme datovat do 40. let 19. století. V této době zde pracovala pruská výprava vedená Karlem Richardem Lepsiem a určitou pozornost věnovala i Ptaššepesově hrobce (Lepsius 1897: 134). Lepsius ve svém seznamu pyramid tento monument, jak se později ukázalo mylně, označil jako pyramidu a přidělil mu číslo XIX. Lepsius v tomto ohledu nesprávně ovlivnily neobvykle velké rozměry hrobky. On sám přitom v hrobce žádné výkopové práce neprováděl. Ve svém monumentálním díle *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien* však poznamenal, že prostor mastaby byl vyplněn pískem a kamennou drtí a že je zachována ve špatném stavu (Lepsius 1897: 134).

Hlubší zájem o Ptaššepesovu hrobku lze datovat teprve až do roku 1893, kdy Jacques de Morgan, významný francouzský archeolog, prováděl průzkum centrální části abúsírské nekropole a jeho podstatnou částí byl archeologický

výzkum právě této mastaby od července do září 1893. Publikované výsledky (de Morgan 1894) byly po dlouhou dobu nejdůležitějším zdrojem informací o architektuře, výzdobě hrobky i jejím majiteli až do doby, kdy zde prováděl výkopy Československý egyptologický ústav v 60. a 70. letech 20. století. Z časových a finančních důvodů mohl de Morgan prozkoumat pouze menší část hrobky – jeho výkopové práce se tak omezily na prostor tzv. starého portiku, kaple se třemi nikami (místnosti č. 3 a 4; obr. 3) a severních skladů a pouze částečně byl prozkoumán pilířový dvůr se sousedícími prostory.

Vzhledem k rozsahu a složitosti vnitřního uspořádání mastaby de Morgan interpretoval výsledky svého výzkumu částečně nesprávně. Podle jeho názoru odkryté kamenné struktury představovaly skupinu několika mastab; například prostory č. 22 a č. 16 označil jako „ulici“ mezi hrobkami (viz obr. 7). Archeologický report publikovaný hned v následujícím roce ve významném odborném

časopise *Revue d'archéologie* (de Morgan 1894) bohužel obsahuje spíše jen povrchní popis jednotlivých prostorů hrobky a stavu jejich dochování. De Morgan v něm však správně doložil, že výstavba Ptašepesovy hrobky proběhla během 5. dynastie a také správně zhodnotil hodnotářovu titulaturu (viz také Verner a Dulíková v tomto čísle), kterou objevil. De Morgan rovněž zmiňuje fragmenty soch nalezené během výkopu. Bohužel však zároveň neudělal vše, co bylo pro zachování některých tehdy odhalených částí hrobky možné. To se projevilo především na současném stavu pilířů v otevřeném dvoře (prostoru č. 11). Nechal je částečně odkryté a v době Žabových výzkumů o 70 let později byly v dosti špatném stavu. Asi nejproblématictějším faktem bylo, že de Morgan řádně nezakryl prostor tzv. jižního portiku (místnost č. 10) – fotografie, které publikoval, přitom dokazují, že (stejně jako v případě starého portiku) polychromie reliéfní výzdoby zde byla velmi dobře zachovalá. Dnes je barevnost výzdoby v tomto prostoru již bohužel setřelá. O de Morganových sanačních zásazích na zdivu Ptašepesovy hrobky se nedochovaly žádné archivní záznamy. Z faktu, že reliéfy ve starém portiku a kapli se třemi nikami nevykazují známky dlouhodobého vystavení účinkům počasí, nepřímou vyplývá, že tím, kdo nechal postavit ochrannou konstrukci nad těmito dvěma místnostmi, musel být právě de Morgan – jak ostatně uvádí Žába ve své zprávě o 2. archeologické expedici (Žába 1961a: 2–3). Také zásahy spojené s obnovou sloupů ve starém portiku uskutečnil buď de Morgan, nebo jeho kolega Alexandre Barsanti a stavebně historické analýze

těchto sloupů se věnoval Georges Foucart (1897: 99–117; Žába nedatováno: 4, 22).

Během archeologických prací byla také objevena řada návštěvnických graffit. Ve svém článku se jim věnoval George Daressy (1894),⁴ který pracoval společně s de Morganem na výzkumu mastaby (měl také na starosti dokumentaci reliéfní výzdoby hrobky). Tato návštěvnická graffita, datovaná do období Nové říše, dokládají, že starý portik a kaple se třemi nikami byly v tomto období ještě přístupné a nebyly zaváty pískem.

Také významný německý archeolog Ludwig Borchardt v prostoru Ptašepesovy hrobky krátce pracoval, hrobku však nakonec spíše využil jako místo (šlo o obětní kapli – prostor č. 28) pro uložení více než 2 500 nálezů (především fragmentů reliéfů) z jeho výzkumu blízkého Sahureova pyramidového komplexu (Žába 1968: 2; Žába 1976: 27–28).

Zájem o prostor Ptašepesovy mastaby pak na dlouhá desetiletí opadl, ve 20. a 30. letech 20. století Egyptská památková správa nechala opravit střechu postavenou de Morganem nad prostory č. 3 a 4 (Žába 1961b: 2). Patrně z finančních důvodů bohužel nebyla postavena plánovaná dřevěná střecha nad jižním portikem, a to přesto, že stavební příprava (boční stěny portiku byly vyvýšeny, aby mohly tuto střechu nést) byla dokončena.

Zbyněk Žába a jeho práce v Ptašepesově hrobce

Žábův učitel z pražského egyptologického semináře, legační atašé a posléze tiskový mluvčí velvyslanectví československé exilové vlády v Káhiře Jaroslav Černý

Obr. 3 Kaple se třemi nikami (místnost č. 4; foto J. Krejčí) / Fig. 3 The chapel with three niches (room no. 4; photo J. Krejčí)

Obr. 4 Zbyněk Žába a Jaroslav Černý diskutují v prostoru Ptaššepesovy mastaby (foto M. Zemina) / Fig. 4 Zbyněk Žába and Jaroslav Černý photographed during a discussion inside the mastaba of Ptahshepses (photo M. Zemina)

(viz Růžová 2011: 79–83) využil období 2. světové války ke studijním cestám po archeologických lokalitách v Egyptě a kromě jiného navštívil i Abúsir. Jeho rozsáhlé poznámky nyní uložené v Griffithově ústavu v Oxfordu potvrzují, že pracoval uvnitř Ptaššepesovy mastaby (tedy ve starém a jižním portiku a v kapli se třemi nikami) a kopíroval nápisy zdobící jejich stěny. Byl to právě Černý (obr. 4), kdo na základě svých zápisků a znalostí na konci 50. let 20. století zásadním způsobem ovlivnil Žábu při výběru místa jeho prvního archeologického výzkumu v Egyptě (Verner 2008: 124). Žába tedy Egyptskou památkovou správou požádal o archeologickou koncesi v prostoru Ptaššepesovy mastaby a ta mu byla přidělena.

Stav dochování památky nebyl v době příchodu archeologického týmu Univerzity Karlovy dobrý. Již jednou odkryté části hrobky byly po téměř 70 letech od posledních archeologických prací opět pokryty vrstvami vátého písku s fragmenty vápence a cihlovým zdivem na povrchu. Pouze starý portik a kaple se třemi nikami byly chráněny de Morganovou střechou a poblíž severovýchodní rohu mastaby stál jednoduchý domek hlídačů památek, v jehož základech byly kromě jiného použity i fragmenty reliéfů nalezených v okolních monumentech (!). Na jih od kaple a portiku trčely z písku pilíře, které byly součástí otevřeného dvora. Dokončení výzkumu hrobky tedy bylo více než potřebné.

Zbyněk Žába řídil archeologický výzkum mastaby po několik sezón od roku 1960 až do své smrti v roce 1971. Zpočátku (do roku 1965) průběh vykopávek v hrobce

ovlivňovaly práce československé expedice na dalších dvou koncesích v Núbii během záchranné akce UNESCO (viz speciální číslo *Pražských egyptologických studií* XIV/2015).

Své zkoumání Zbyněk Žába započal v roce 1960 prací v jižním portiku, kde se mu nepodařilo najít de Morganem avizované stopy po dvou sloupech (Žába 1976: 17–18), pracoval také v prostoru přilehlého pilířového dvora. Pro Žábu jako filologa měl zásadní význam epigrafický materiál z prostoru mastaby – během této sezóny se soustředil především na dokumentaci výzdoby ve starém portiku a kapli se třemi nikami a také na právě objevené vápencové architrávy z pilířového dvora, které na sobě nesou velké části Ptaššepesovy titulatury. Mohl proto ve své výkopové zprávě zdůraznit, že Ptaššepesův sociální status byl mnohem vyšší, než se do té doby předpokládalo.

V roce 1961 Žába dokončil výzkum pilířového dvora (obr. 5), během něj se mu podařilo objevit další architráv s Ptaššepesovými tituly (Žába 1966; Žába 1976: 23–24). Kromě toho byly objeveny i fragmenty soch tvořících důležitou součást výzdoby a celkového uměleckého pojetí hrobky. Jedním z nalezených fragmentů byl i ten nejvýznamnější – individualizovaný portrét majitele hrobky z červeného kvarcitu, který je dnes součástí hlavní expozice Egyptského muzea v Káhiře.

Žába se také zabýval odkryvem skladů (místností č. 6–9), přístupných od severu z kaple se třemi nikami. Po příslušných nutných úpravách je archeologická expedice Univerzity Karlovy používala také nejen jako sklad, ale i jako

fotoateliér. Žába věnoval hodně úsilí práci v místnosti č. 2, prostoru, který však špatně pochopil a o němž předpokládal, že byl prostorem funkčním. Ve skutečnosti se ovšem jednalo o masivní blok zdiva v severovýchodním rohu hrobky a jeho stavební technologie – s kvalitnější postavenými bočními stěnami a nekvalitním výplňovým zdivem (což bylo považováno za vnitřní prostor místnosti vyplněný destrukcí) – Žábu v jeho interpretaci spletla. Jeho vznik souvisí s výstavbou monumentálního vchodu do hrobky během třetí stavební fáze.

Během této sezóny byl také postaven polní sklad československé expedice, který svému účelu sloužil – spolu s další přístavbou z roku 1966 – až do konce 90. let 20. století, tedy více než 35 let (viz obr. 10).

V roce 1962 se v Ptašepesově hrobce pracovalo během dvou kratších období na jaře a v létě. Žába se soustředil spíše na dokumentaci, fotografování a geodetické zaměření prozatím odkrytých částí hrobky (Žába 1962; Žába 1976: 21).

Sezóna dlouhá pět měsíců v roce 1966 znamenala rozšíření archeologických prací do prostoru jihovýchodní části hrobky (Žába 1966; Žába 1976: 23–24), kde se za vstupem z pilířového dvora nachází kaple (místnost č. 15) a skupina čtyř skladů (č. 17–20). Dva z těchto skladů byly využity jako místo pro pohřbení ostatků zesnulých během dlouhého období od 7. století př. Kr. do 1. století po Kr. (Strouhal – Bareš 1993: 22, 54, 67), podobně jako tomu bylo v jiných částech mastaby a v jejím bezprostředním okolí.

Hlavní důraz v sezóně 1968 kladl Zbyněk Žába na výzkum nejstarší (severozápadní) části hrobky – tzv. původní

mastaby (Žába 1968; Žába 1976: 25–28). De Morgan se domníval, že to byla samostatná hrobka patřící Ptašepesovu synovi. Žába (1976: 15–16) však již ve své první zprávě o výzkumu správně určil, že šlo o první stavební fázi mastaby. V roce 1968 se zabýval prostorem jejích dvou obětních kaplí, schodiště, serdábu, sestupné chodby i pohřební komory, kde bylo prozkoumáno přibližně 150 sekundárních pohřbů. Výzkum probíhal i na jih od původní mastaby, kde byla odkryta skupina šesti skladů téměř zničených zloději kamene a také enigmatický, rozsáhlý, nikdy zcela nedokončený prostor se severní stěnou ve tvaru lodního trupu. Žába původně předpokládal, že zdivo ze sušených cihel odkryté v severní části této „lodní místnosti“ ukazuje na to, že zde byla pohřbena jedna loď (či možná dvě). Bylo to však sekundární zdivo postavené v mnohem pozdějším období, což také později seznal. Pro to, že tato prostora byla k původně plánovanému (?) účelu opravdu použita, neexistuje jediný přímý doklad.

V roce 1970 proběhla poslední (šest měsíců dlouhá) archeologická sezóna, během níž Zbyněk Žába vedl práce v Abúsíru (Žába 1970; Žába 1976: 29–32). Členové expedice se především věnovali výzkumu a dokumentaci vnějšího zdiva mastaby a jejího bezprostředního okolí (obr. 6). Důležitým úkolem v tomto směru byl odkryv ohradní zdi ze sušených cihel. Žába a další členové expedice se také zabývali dokumentací nálezů, architektury hrobky i fragmentů reliéfů, které byly původně objeveny Borchardtem na počátku 20. století a později uloženy v jejích prostorech. V průběhu této sezóny bylo také odhaleno větší množství sekundárních pohřbů.

Obr. 5 Zbyněk Žába při dokumentaci pilířů ve dvoře (foto M. Zemina) / Fig. 5 Zbyněk Žába during the documentation of pillars in the courtyard (photo M. Zemina)

Obr. 6 Dělníci při skrývce zásypu na sever od hrobky. V pozadí je patrný sklad československé expedice a původní výkopový domek postavený Borchardtem na počátku 20. století (foto M. Zemina) /

Fig. 6 Workers removing debris to the north of the tomb; the magazine of the Czechoslovak mission and the original excavation house built by Borchardt at the beginning of the 20th century are visible in the background (photo M. Zemina)

Poslední sezóna archeologického výzkumu Ptašepsovy mastaby (Verner 1976a: 33–37), v roce 1974, již proběhla bez Zbyňka Žáby, neboť zemřel v roce 1971. Expedici tehdy vedl profesor František Váhala, Žábův nástupce i ve funkci ředitele Československého egyptologického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Pokračovalo zkoumání bezprostředního okolí hrobky – nejspokladárnější byl jistě objev špičky monolitického obelisku z červené žuly (Verner 1976b). Kromě toho byla na jih od mastaby objevena nevelká cihlová hrobka, datovaná do 6. dynastie, fragmenty reliéfů, keramika a další typy nálezů. Hrobka byla geodeticky zaměřena, fotogrammetricky zdokumentována a byl rovněž vytvořen její podrobný archeologický plán v měřítku 1:25.

V následujícím období v prostoru hrobky a jejím okolí probíhala další dokumentace a stavebně-sanační a rekonstrukční práce, které byly dokončeny po dvacetileté přestávce v letech 2004–2010.

Bohužel, Zbyněk Žába kvůli své předčasné smrti již nemohl publikovat plánované monografie zpracovávající výsledky archeologického výzkumu Ptašepsovy mastaby. Dokumentace a poznámky, které k různým aspektům výzkumu vytvářel, se bohužel nedochovaly v úplnosti (viz Verner *et al.* 1976: 15). Bylo tak navždy ztraceno mnoho důležitých informací i zásadních Žabových postřehů a úvah, což samozřejmě ztěžovalo následné zpracování jednotlivých témat: reliéfní výzdoby (Verner 1986; Vachala 2004), souboru stavebních značek (Verner 1992),

fragmentů soch (Patočková 1994 a 1998), problematiky sekundárních pohřbů (Strouhal – Bareš 1993) nebo architektury hrobky (Krejčí 2009).

Oč byl Žába coby vynikající filolog a epigraf na poli archeologických metod méně zkušený, o to větší dával pozor na co nejkvalitnější vedení a provedení archeologického výzkumu. Do výzkumného týmu proto zařadil i studenty egyptologie a archeologie nebo Evžena Strouhala, který kromě lékařství a antropologie vystudoval i archeologii. Díky výzkumům v Abúsíru a v Núbii se Žába postupně seznamoval s archeologickými metodami a učil se je používat. Někdy však, bohužel, archeologické a dokumentační postupy používal spíše mechanicky, bez hlubšího vhledu do problematiky. Na počátku výzkumu rozvrhl prostor hrobky na sektory (viz obr. 7), ty poté rozdělil pravidelnou, metrovou čtvercovou sítí, která měla sloužit k zaznamenání pozice jednotlivých nálezů (viz obr. 8). Je však otázkou, zda byl tento postup opravdu tak efektivní, jak asi Žába předpokládal. Jako v terénu nezkušený badatel zařazoval do nálezového celku z prostoru mastaby i jejího okolí každý odkrytý arte- i ekofakt, u části z nich však byl tento postup zjevně zbytečný. Rozsáhlý nálezový soubor představoval v průběhu intenzivního archeologického provozu poměrně velkou komplikaci. Nejen kvůli tomu, že všechny očíslované nálezy bylo nutné zaznamenat i zdokumentovat, ale i kvůli tomu, že je bylo nutné uskladnit. Výkopový sklad československé expedice v Abúsíru byl tedy plný nálezů, jejichž výpovědní hodnota byla

v některých případech přinejmenším diskutabilní. Dohromady bylo během doby, kdy práce v Ptašepsově mastabě vedl Zbyněk Žába, přiděleno 12 234 (!) nálezových čísel (Žába 1976: 31). Mezi zapsanými nálezy se objevila i legendární „ptačí kůstka dutá“, o níž se dosud předává zpráva mezi generacemi členů abúsírské archeologické expedice. Fakt, že Žába v situaci, kdy mu unikaly některé základní souvislosti archeologického výzkumu, do registrační knihy zapisoval nálezy tohoto druhu, které nadto nebyly nikdy náležitě analyzovány, ukazuje jeho nezkušenost na poli terénní egyptologie.

Zbyněk Žába vzhledem ke svému zaměření bohužel neuměl příliš odhadnout potřebný a reálně využitelný rozsah dokumentace a míru podrobnosti získávaných informací (což se týkalo například často i opakovaného měření dochovaného zdiva hrobky). I to přispělo k tomu, že v současné době je v archivu Českého egyptologického ústavu uchováván rozsáhlý soubor 262 notesů o formátu A5, které během výzkumu hrobky i dokumentace nálezů plnil svými poznámkami a kresbami nejen Žába, ale i další členové československé archeologické expedice v Abúsíru. Naopak některé části dokumentace, důležité pro další interpretaci

Obr. 7 Pro rozdělení prostoru hrobky na jednotlivé sektory Žabovi posloužil de Morganův plán prozkoumaných částí mastaby (archiv ČEGÚ) / Fig. 7 Žába used de Morgan's plan of unearthed parts of the tomb in order to divide the mastaba area into excavation sectors (archive of CIE)

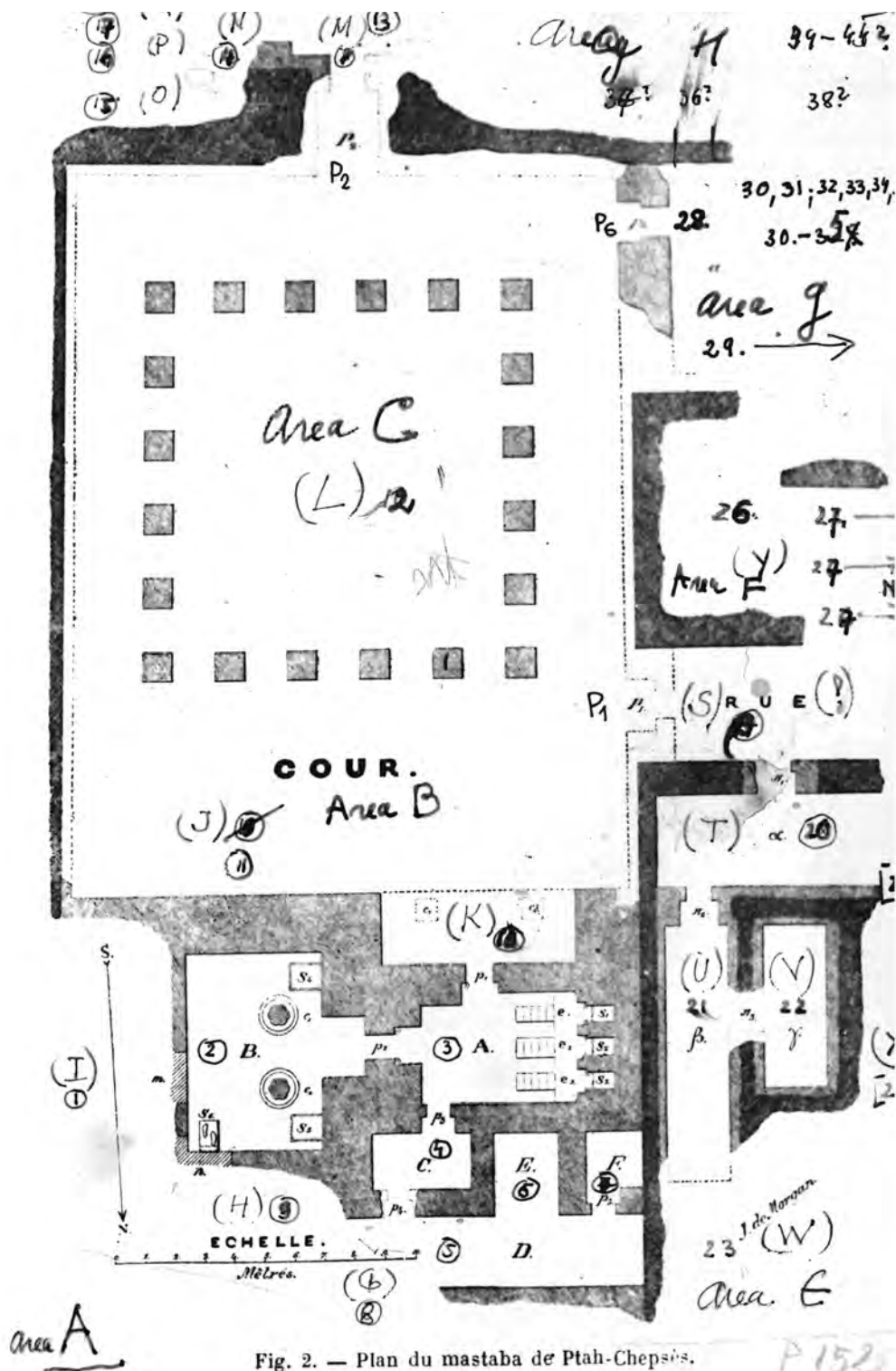
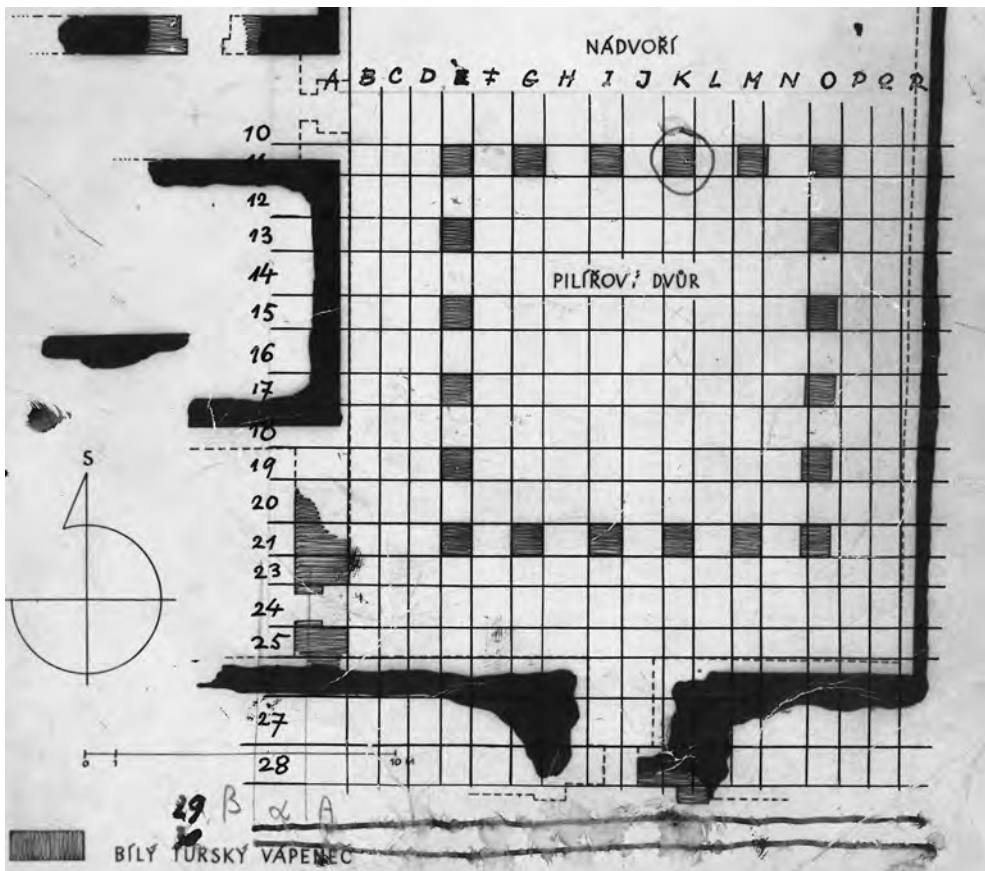
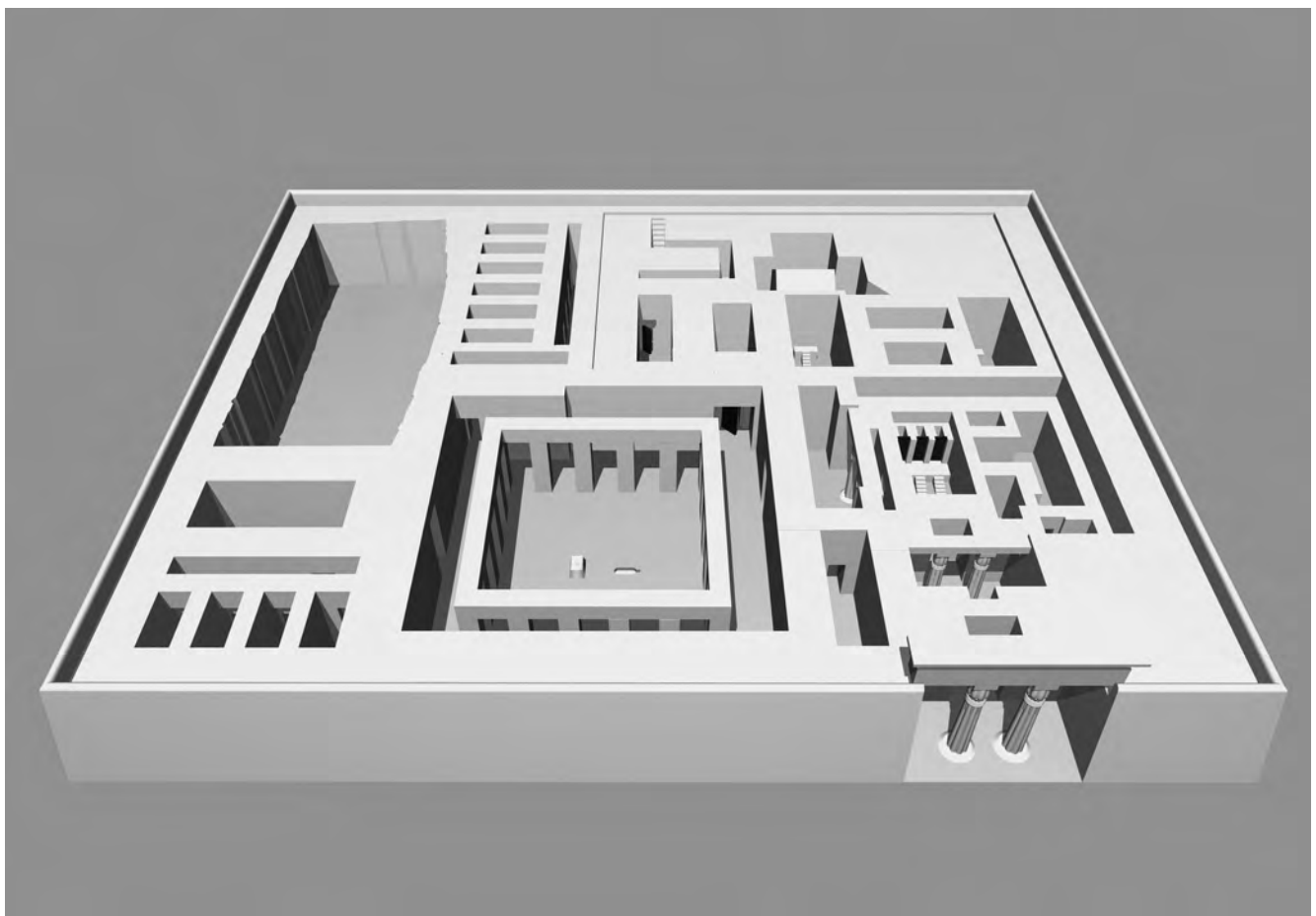

Fig. 2. — Plan du mastaba de Ptah-Chepsés.

Obr. 8 Čtvercová síť vytvořená Žábou v prostoru pilířového dvora (archiv ČEgÚ) / Fig. 8 A grid made by Žába in the area of the pillared courtyard (archive of CIE)

Obr. 9 Trojrozměrná počítačová rekonstrukce hrobky po třetí stavební fázi (V. Hamata, J. Krejčí) / Fig. 9 A 3D computer reconstruction of the tomb after its third building phase (V. Hamata, J. Krejčí)

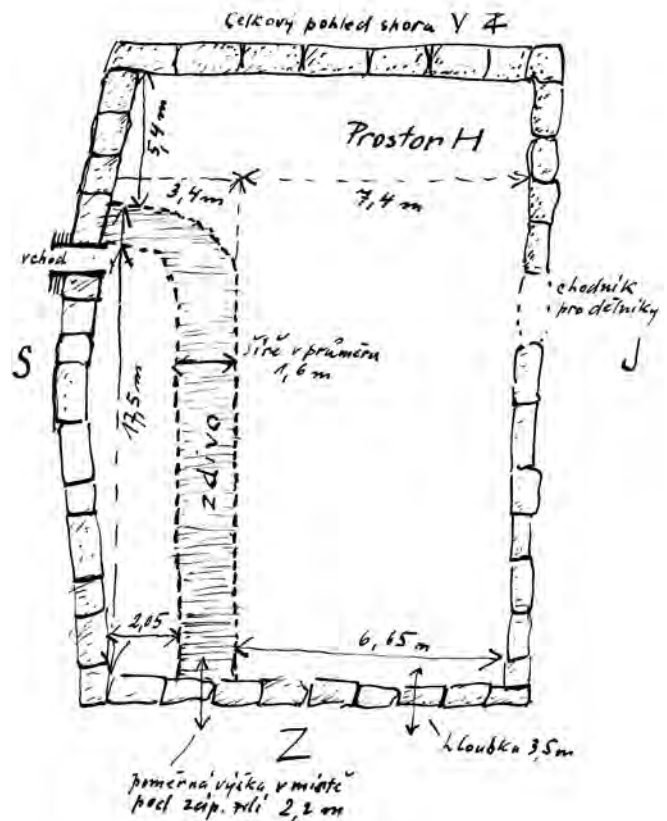
vyhrazen pouze hrobkám králů.⁵ V pohřební komoře byly během výzkumu objeveny dva žulové sarkofágy, větší pro Ptašepse a menší pro Chamerernebej. Použití žuly, královského materiálu, bylo výrazem královny přízně a nepřímo potvrzuje Ptašepseovo zvláštní postavení na Ni-userreově dvoře. Rozměry Ptašepseova sarkofágu dokonce přesahují rozměry královských sarkofágů, vysoká řemeslná kvalita obou sarkofágů zároveň ukazuje na to, že oba byly vyrobeny v královské dílně (Verner 2001). Méně standardním architektonickým prvkem v původní mastabě je také schodiště vedoucí na střešní terasu hrobky. Tato schodiště v hrobkách memfidských hodností lze pravděpodobně spojit s pohřebními rituály – zřejmě sloužila k vynesení mumifikovaného těla zesnulého majitele na střechu hrobky, také však k provádění obřadů ovlivněných slunečním kultem (Alexanian 2003: 27–40; Krejčí 2009: 155–162).

Zásadní etapou pro stavební vývoj hrobky je bezesporu druhá fáze. Během ní totiž hrobka nebyla pouze rozšířena, ale započala také její proměna v kopii panovníkova zádušního chrámu, která sloužila především k vystavení soch a provozování rituálů s nimi spojených. Mastaba byla rozšířena o pravoúhlý, východozápadně orientovaný přístavek, vybudovaný před jejím východním průčelím. Na nový vchod (místnost č. 3), jehož strop podíraly dva šestistvolové lotosové sloupky z vápence (nyní označované jako starý portik), navazovala kaple se třemi nikami (č. 4), dnes nejzachovalejší část celé mastaby. Celá západní zeď byla komponována jako jedny velké nepravé dveře orámované obloučkem, zakončené konkávní římsou a vybavené třemi nikami pro dřevěné sochy majitele hrobky se třemi stupňovitými přístupy (obr. 3). Jak dokazují jamky pro veřeje, každou z nik uzavíraly úzké dřevěné dvoukřídlé dveře.

Rozsáhlý soubor soch, respektive jejich fragmentů, nalezený během výzkumu mastaby dokládá úzké propojení architektury se sochařskou a reliéfní výzdobou v jeden umělecký celek. Součástí tohoto konceptu byla i původně velmi bohatá, dnes už jen pouze poskrovnu dochovaná reliéfní výzdoba hrobky (jen asi 10 % původní výzdoby zůstalo do dnešních dní na svém původním místě), provedená v polychromovaném nízkém reliéfu. Tyto dochované scény, ať už *in situ* nebo na volných blocích, ukazují témata obvyklá i v jiných hrobkách (přinášení obětí, přivádění dobytka, výroba soch), setkáváme se zde ale i se zřídka doloženou scénou z trhu. Právě fragmenty reliéfu tvořily poměrně velkou část nálezů, kterými Žába naplnil sklad československé expedice v Abúsiru (obr. 10).

Na sever od kaple se třemi nikami vznikla během této stavební fáze skupina skladů, v nichž bylo uloženo především cennější vybavení a kultovní náčiní. V jižní stěně kaple je další vchod, ústící do jižního portiku, kudy vedla cesta směrem do hlavní obětní kaple v původní mastabě. Jak už bylo zmíněno, je otázkou, zda i v tomto portiku byl strop podpírán dvojicí (šestistvolových lotosových) sloupů, jako tomu bylo ve starém portiku, či zde byly vztýčeny „pouze“ dva pilíře.

Během třetí stavební fáze se Ptašepseova mastaba se svými rozměry 42,24 × 56,24 m (2 375,60 m²) vyrovnala samotným královským zádušním chrámům. Do hrobky se vstupovalo novým monumentálním vchodem s dvojicí

Obr. 11 Prostor „lodní místnosti“ se sekundární cihlovou zdí, zachycený na skice v jednom ze Žabových polních deníků (archiv ČEgÚ) / Fig. 11 The area of “a boat room” with a secondary brick wall captured in a sketch in one of Žába’s field diaries (archive of CIE)

osmistvolových lotosových sloupů (viz barevná příloha, obr. 2), nejstarších doložených sloupů tohoto typu v historii staroegyptské architektury (Verner 1984–1985). Nejdůležitějším zásahem však byl vznik rozlehlého dvora s pilířovým ochozem na jih od přístavku druhé stavební fáze a s ním propojené další kaple pro sochu zesnulého majitele hrobky (doplněné o skupinu čtyř skladů a kaple). Na pilířích ve dvoře jsou v reliéfu vyobrazeny krácející postavy Ptašepse, které svou orientací naznačují cestu pilířovým dvorem z této kaple směrem k nejdůležitější místnosti mastaby, obětní kapli. Zdůrazňují tak význam pilířového dvora pro zádušní kult majitele hrobky. S touto funkcí souvisí i poškozený obětní bazének, zabudovaný do podlahy dvora a spojený s rozsáhlým systémem odpadních kanálek. Ten začínal v hlavní obětní kapli mastaby, pod zdivem mastaby a pod dlážděním dvora směřoval k bazénku, odtud pak pokračoval směrem ven z mastaby. Jeho účelem bylo především odvádět tekutiny, které vznikaly během obětních obřadů, pravidelně prováděných zádušními kněžími. Odváděl rovněž dešťovou vodu.

Z pilířového dvora vedl směrem k západu vchod do další skupiny skladů. Vysoký počet skladů v hrobce je dalším rysem, který vezírovu mastabu přibližuje ke královským zádušním chrámům. Nepřímo také dokazuje i rozvinutý zádušní kult, který v hrobce probíhal. Na jih od nich se rozkládá nám již známá neobvyklá, nedokončená a ke svému původně plánovanému účelu nesloužící lodní místnost (obr. 11).⁶

Mastaba ve své závěrečné stavební fázi představovala rozlehlost stavbu, která se nejen svými rozměry, ale i počtem místností přiblížila královskému zádušnímu chrámu.

Na základě průzkumu zdívá je možné předpokládat, že Ptaššepes posledním rozšířením hrobky přecenil svoje síly a v době jeho smrti stavba nebyla dokončena. Stavební práce se poté soustředily na konečnou úpravu prostor potřebných pro řádné zajištění Ptaššepesova pohřbu a pro provoz jeho zádušního kultu, tj. pohřební komory, přístupové chodby a hlavních kultovních prostorů. V následujících obdobích, zvláště pak od doby Nové říše, byla hrobka cílem zlodějů kamene a od 7. století př. Kr. do 1. století po Kr. se ona i její okolí staly oblíbeným místem pohřbů obyvatel nižších vrstev ze sídlišť v blízkosti abúsírské nekropole.

Závěrem

Přes veškeré kritické poznámky ke způsobu, jakým byl výzkum Ptaššepesovy mastaby Zbyňkem Žábou prováděn, je nutné na celé věci ocenit především fakt, že se mu podařilo během pouze několika sezón prozkoumat její podstatnou část. Jelikož odkryvné práce probíhaly i v bezprostředním okolí mastaby, byly odkryty i její vnější zdi, což přineslo nejen objev velkého množství stavebních značek, ale i možnost studovat napojení tohoto monumentu na okolní stavby. Další Žábovou zásluhou jistě je, že to byl teprve on, kdo ozřejmil, jak důležitou postavou vezír Ptaššepes ve své době byl a jak skvělého kariéerního vzestupu na královském dvoře dosáhl. Tento společenský vzestup se promítal do postupného rozrůstání hrobky a byl to právě Žába, kdo rozpoznal a interpretoval tři hlavní stavební fáze. Rozšiřování hrobky vedlo ke vzniku rozsáhlého a pro poznání vývoje staroegyptské hrobkové architektury důležitého stavebního komplexu, jednoho z vrcholných příkladů nekrálovské hrobkové architektury i reliéfní a sochařské výzdoby období Staré říše. Tento komplex je zároveň jedním z dokladů rostoucí moci vysokých hodnostářů své doby, je také možná jedním z prvních dokladů architektonického typu chrámové hrobky, který se rozvíjel především v době Nové říše. Architektura Ptaššepesovy mastaby rovněž poukazuje na změny, jež probíhaly v oblasti zádušní architektury i duchovního světa starých Egypťanů právě během Nuserreovy vlády. Tyto procesy, ovlivňující i další oblasti života staroegyptské společnosti, započaly ve druhé polovině 5. dynastie a kulminovaly během 6. dynastie. Mimo jiné zahrnují i postupné oslabování státní správy a pozvolna slábnoucí moc egyptských panovníků. Všechny tyto děje vedly na konci Staré říše k celkovému úpadku egyptského státu a k přenastavení společenské situace v 1. přechodném období.

Archeologické práce vedené Zbyňkem Žábou v prostoru Ptaššepesovy mastaby kromě výše zmíněných odborných implikací také ukázaly, že českoslovenští vědci byli v 60. letech 20. století schopni přispívat k rozvoji světové egyptologie stejně jako týmy zavedených vědeckých egyptologických institucí. Tento fakt, spolu s úspěšným působením československé expedice v rámci núbijské záchranné akce, také jistě přispěl k etablování egyptologie jako vědního oboru v tehdejší Československu. Význam Žábova působení v Egyptě je tak v pravdě zakladatelský.

Poznámky:

- ¹ Jde například o Senedžemibovu (Brovarski 2001), Cejovu (Épron – Daumas 1939; Wild 1953 a 1966), Mererukovu (Duell 1938) a Kagemniho (Bissing 1905–1911) hrobku.
- ² K tomuto stavebnímu typu viz Arnold (1994: 95), který do této kategorie zahrnul i velké hrobky 2. poloviny 5. a 6. dynastie.
- ³ Takové jsou například Majova nebo Haremhebova (Martin 1989) hrobka v Sakkáře.
- ⁴ Viz také Spiegelberg (1904: 152–154).
- ⁵ Z období Staré říše jsou známy jen dva doklady použití sedlového stropu v pohřební komoře, v níž nebyl pohřben panovník: v Ineferově hrobce v Dahšúru, datované do 4. dynastie (viz Alexanian 1999: 131, Fig. 157) a v pyramidě královny Neferhetepes z 5. dynastie (Labrousse – Lauer 2000, 144–145).
- ⁶ Pohřby lodí jsou v kontextu nekrálovských hrodek doby 5. a 6. dynastie výjimečné – jediný další doklad, bohužel publikovaný v nedostatečné kvalitě, pochází z Kagemniho hrobky (Firth – Gunn 1926: Pl. 51); k problematice viz také Altenmüller (2002).

Literatura:

- Alexanian, Nicole
1999 *Dahschur II. Das Grab des Prinzen Netjer-aperef. Die Mastaba II/1 in Dahschur*, Mainz am Rhein: Zabern [Archäologische Veröffentlichungen 56].
- 2003 „Himmelstrepfen und Himmelsaufstieg. Zur Interpretation von Ritualen auf Grabdächern im Alten Reich“, in: Guksch, Heike – Hoffmann, Eva – Bommas, Martin (eds.). *Grab und Totenkult im alten Ägypten*, München: C. H. Beck, s. 27–40.
- Altenmüller, Hartwig
2002 „Funerary Boats and Boat Pits of the Old Kingdom“, in: Coppens, Filip (ed.). *Abusir and Saqqara in the Year 2001. Proceedings of the Symposium (Prague, September 25th – 27th 2001)*, Archiv orientální 70/3, s. 269–290.
- Arnold, Dieter
1994 *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich: Artemis.
- Bissing, Friedrich Wilhelm von
1905–1911 *Die Mastaba des Gem-ni-kai*, I–II, Berlin: A. Duncker.
- Borchardt, Ludwig
1907 *Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re*, Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung [Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 1902–1908. Bd. 1].
- Brovarski, Edward
2001 *The Senedjemib Complex, Part I. The Mastabas of Senedjemib Inti (G 2370), Khnumenti (G 2374), and Senedjemib Mehi (G 2378)*, Boston: Museum of Fine Arts [Giza Mastabas 7].
- Daressy, Georges Émile Jules
1894 „Inscription hiéroglyphique d'un mastaba d'Abousir“, Bulletin de l'Institut égyptien III/5, s. 109.
- Duell, Prentice
1938 *The Mastaba of Mereruka I–II*, Chicago: University of Chicago Press.
- Épron, Lucienne – Daumas, François
1939 *Le tombeau de Ti. Fascicule I. Les approches de la chapelle*, Le Caire – Paris: Institut français d'archéologie orientale – Adrien Maissonneuve.
- Firth, Cecil Mallaby Gunn – Battiscombe, George
1926 *Excavations at Saqqara. Teti Pyramid Cemeteries, Vol. 1–2*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Foucart, Georges
1897 *Histoire de l'Ordre lotiforme*, Paris: Ernest Leroux.
- Jánosi, Peter
2001 „Im Schatten der Pyramiden – Die Mastabas in Abusir. Einige Beobachtungen zum Grabbau der 5. Dynastie“, in: Bárta, Miroslav – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, Praha: Academy

- of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute [Archiv orientální, Supplementa IX], s. 445–466.
- Kanawati, Naguib
1974 „The Financial Resources of the Viziers of the Old Kingdom and the Historical Implications“, *Archaeological and Historical Studies* 5, s. 1–20.
- Krejčí, Jaromír
2009 *The Architecture of the Mastaba of Ptahshepses*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XI].
- Labrousse, Audran – Lauer, Jean-Philip
2000 *Les complexes funéraires d'Ouserkaf et de Néferhétépès*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Lepsius, Karl Richard
1897 *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Text*, Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Martin, Geoffrey T.
1989 *The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tut'ankhamun*, London: Egypt Exploration Society.
- Morgan, Jacques de
1894 „Découverte du mastaba de Ptah-chepsés dans la nécropole d'Abou-Sir“, *Révue archéologique* 24, s. 18–33.
- Patočková, Barbora
1994 *Fragmenty soch z Ptahšepsesovy mastaby v Abúsíru*, Praha: Univerzita Karlova (nepublikovaná diplomová práce).
- 1998 „Fragments de statues découverts dans le mastaba de Ptahchepses à Abousir“, in: Grimal, Nicholas (ed.), *Les critères de datation stylistiques à l'Ancien Empire*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'Étude 120], s. 227–233.
- Perring, John Shae – Vyse, Richard William Howard
1842 *Appendix to Operations Carried on at the Pyramids of Gizeh in 1837*, London: Weale.
- Růžová, Jiřina
2011 *Pisár Místa pravdy. Život egyptologa Jaroslava Černého / The Scribe of the Place of Truth. The Life of the Egyptologist Jaroslav Černý*, Praha: Libri – Filozofická fakulta, Univerzita Karlova.
- Spiegelberg, Wilhelm
1904 „Die hieratischen Graffiti der Mastaba des Ptahshepses zu Abusir“, *Recueil de travaux* XXVI, s. 152–154.
- Strouhal, Eugen – Bareš, Ladislav
1993 *Secondary Cemetery in the Mastaba of Ptahshepses at Abusir*, Praha: Univerzita Karlova.
- Vachala, Břetislav
2004 *Die Relieffragmente aus der Mastaba des Ptahshepses in Abusir*, Praha: Set Out [Abusir VIII].
- Verner, Miroslav
1976a „The Mastaba of Ptahshepses at Abusir. Report no. 7“, in: Verner, Miroslav et al. *Preliminary Report on Czechoslovak Excavations in the Mastaba of Ptahshepses at Abusir*, Prague: Charles University, s. 33–37.
- 1976b „Discovery of an Obelisk at Abusir“, *Révue d'Égyptologie* 28, s. 111–118.
- 1984–1985 „Ein entfallener und ein neuen Beleg zur Geschichte der achtstengligen Lotossäule“, *Bulletin de la Société française d'égyptologie* 9–10, s. 323–336.
- 1986 *The Mastaba of Ptahshepses. Reliefs I/1*, Praha: Univerzita Karlova [Abusir I].
- 1992 *Baugraffiti der Ptahshepses Mastaba*, Praha: Universitas Carolina Pragensis [Abusir II].
- 2001 „Newly discovered royal sarcophagi from Abusir“, in: Bárta, Miroslav – Krejčí, Jaromír (eds.), *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, Praha: Academy of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute [Archiv orientální, Supplementa IX], s. 561–580.
- 2008 *Objevování starého Egypta*, Praha: Paseka.
- 2013 „Reis Ahmad“, *Pražské egyptologické studie* X, s. 3–6.
- Verner, Miroslav et al.
1976 *Preliminary Report on Czechoslovak Excavations in the Mastaba of Ptahshepses at Abusir*, Prague: Charles University.
- Wild, Henry
1953 *Le tombeau de Ti*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- 1966 *Le tombeau de Ti. Fascicule III. La chapelle (deuxième partie)*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Žába, Zbyněk
1961a „Report on the state of the clearance of the mastaba of Ptahshepses at Abusir during the second season of the work done by the Czechoslovak Institute of Egyptology of Charles University“, Giza, December 1961, archiv ČEgÚ.
- 1961b „Zpráva o 2. expedici Čs. egyptologického ústavu KU do SAR (12.4.–16.12.61)“, archiv ČEgÚ.
- 1962 „Work in the Tomb of Ptahshepses, Abusir; third season (for the Director General of the Department of Antiquities, Cairo)“, Giza, September 9, 1962, archiv ČEgÚ.
- 1966 „Zpráva o výsledcích předcházející VII. výpravy (1966)“, archiv ČEgÚ.
- 1968 „Zpráva o VIII. vědecké výpravě ČsEÚ do SAR“, archiv ČEgÚ.
- 1970 „Zpráva o páté vědecké výpravě Čs. egyptologického ústavu UK do Abúsíru (SAR) – Výkop Ptahšepsesovy mastaby, 12.XII.1969–18.VI.1970“, archiv ČEgÚ.
- 1976 „The Mastaba of Ptahshepses at Abusir. Report no. 1–6“, in: Verner, Miroslav et al. *Preliminary Report on Czechoslovak Excavations in the Mastaba of Ptahshepses at Abusir*, Prague: Charles University, s. 17–32. nedatováno „Find of Columns in the Mastaba of Ptahshepses in Abusir“, nepublikovaný a nedatovaný rukopis, archiv ČEgÚ.

Abstract:

“Avian hollow bonelet” – The role of Zbyněk Žába during the archaeological excavation in the mastaba of Ptahshepses

Professor Zbyněk Žába laid, through his scholarly and organizational activities at the end of the 1950s and during the 1960s, the foundations for today's success of the Czech Egyptology. In addition to extensive archaeological rescue operations in Lower Nubia, he intensely devoted his attention to the archaeological excavation of the mastaba of vizier Ptahshepses built in the central part of the Abusir necropolis (1960–1970). Despite the fact that Žába was a philologist, he tried to use up-to-date archaeological methods in his work. The unearthing of Ptahshepses' tomb became Žába's most important achievement in the field of Egyptian archaeology.

Zbyněk Žába – Abusir – history of Egyptology – archaeological excavation – architecture – temple tomb – Old Kingdom

Zbyněk Žába – Abúsír – dějiny egyptologie – archeologický výzkum – architektura – chrámová hrobka – Stará říše

Jaromír Krejčí (*jaromir.krejci@ff.cuni.cz*)
Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova